

<http://dx.doi.org/10.16926/em.2024.19.01>

Julia KOSZAŁKA

<https://orcid.org/0009-0003-7430-1623>

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

e-mail: jula.koszalka@gmail.com

Wizerunki Katarzyny Aleksandryjskiej w miniaturach inicjałowych na kartach ksiąg śpiewów liturgicznych

Jak cytować [how to cite]: J. Koszałka, *Wizerunki Katarzyny Aleksandryjskiej w miniaturach inicjałowych na kartach ksiąg śpiewów liturgicznych*, „Edukacja Muzyczna” 2024, t. 19, s. 23–46, <http://dx.doi.org/10.16926/em.2024.19.01>.

Streszczenie

Analiza wizerunków św. Katarzyny Aleksandryjskiej ukierunkowana została na przebadanie ksiąg chórowych *Liturgii godzin* oraz ewentualne wyizolowanie związków artystycznych, historycznych i kulturowych w wybranych przedstawieniach – miniaturach i zdobieniach marginalnych. Postępowanie badawcze przeprowadzono przez pryzmat hagiografii Świętej tak, aby uchwycić sceny przedstawiające węzłowe momenty życia i – przede wszystkim – męczeństwa św. Katarzyny. Ten zabieg miał posłużyć zasadniczemu celowi pracy, jakim było ukazanie miniatur inicjałowych w księgach śpiewów liturgicznych, przedstawiających wizerunki i sceny z życia świętej Katarzyny, oraz próba ich typologii zgodnie z narracją hagiograficzną. Wybór tematu wynikał ze zbliżającego się jubileuszu 1000-lecia zorganizowanego kultu św. Katarzyny z Aleksandrii. Tekst rozpoczyna wstęp wprowadzający do tematu. Następnie skrótkowo przedstawiono historię kultu Świętej sprawowanego w najważniejszych ośrodkach w Europie, hagiografię Męczennicy oraz zaprezentowano wizerunki Katarzyny Aleksandryjskiej utrwalone w sztuce chrześcijańskiego świata. Ostatni rozdział, zasadniczy dla tematu, jest analizą wyselekcjonowanych wizerunków Dziewicy Synajskiej. Zebrany w nim materiał zawiera bogatą szatę graficzną – 18 miniatur z obrazami Świętej; przedstawienia te zostały następnie podzielone na kilka grup tematycznych, zgodnie z przekazami hagiograficz-

Data zgłoszenia: 16.04.2024

Data wysłania/zwrotu recenzji 1: 13.05.2024/4.06.2024

Data wysłania/zwrotu recenzji 2: 13.05.2024/6.06.2024

Data akceptacji: 16.09.2024

nymi. Podstawą źródłową pracy były dwa podstawowe typy muzycznych ksiąg *Liturgii godzin* – antyfonarze i brewiarze, gdyż to w nich najczęściej obserwuje się miniatury ukazujące samą Świętą lub – częściej – momenty z Jej hagiografii.

Słowa kluczowe: miniatury inicjałowe, śpiewy liturgiczne, św. Katarzyna Aleksandryjska, hagiografia.

Okolo roku 1030 nieopodal stolicy Normandii, Rouen, miało miejsce wydarzenie na tyle pospolite i zwyczajne, że historia nie odnotowała dokładnie jego daty. Jednak to ono doprowadziło wkrótce w Europie do swoistej eksplozji zorganizowanego kultu św. Katarzyny Aleksandryjskiej. Ślady kultu Wielkiej Męczennicy były oczywiście widoczne już wcześniej w niektórych ośrodkach, jednak były to ogniska izolowane i nie wpłynęły bezpośrednio na późniejszy rozwój Jej admiracji. Tym wydarzeniem była wizyta greckiego mnicha z synajskiego monasteru, zakonnik przybył do władcy Normandii, by zebrać datki na utrzymanie własnego klasztoru. Relikwie św. Katarzyny, które w zamian za spodziewaną hojność ofiarował, władca przekazał do dopiero co konsekrowanego benedyktyńskiego klasztoru św. Trójcy. Opactwo wkrótce zasłynęło cudami i rozmaitymi łaskami wyproszonymi u Boga wskutek przemożnego orędownictwa Dziewicy Synajskiej. Rosnąca sława klasztoru spowodowała, że stając się niewiele później europejskim centrum kultu Wielkiej Męczennicy, zmienił swoje patrocinium z św. Trójcy na św. Katarzynę.

Cześć oddawana patronce klasztoru (obecnie już nieistniejącego) do dziś przejawia się w niezliczonej wręcz liczbie dzieł sztuki: obrazach, rzeźbach, architekturze, witrażach, odciskach pieczęci, szatach i sprzętach liturgicznych, w tym także księgach niezbędnych do sprawowania liturgii. Chrześcijaństwo bowiem jest religią Słowa – do sprawowania kultu potrzebne są teksty. Księgi, zwłaszcza dawne, w których zapisano modlitwy i śpiewy, stanowią nie tylko nieprzebrane źródło do badań nad historią liturgii, są także źródłem inspiracji duchowych. Święta Katarzyna z Aleksandrii jest postacią dworu niebieskiego, która w sposób znaczący ukształtowała profil duchowy Europy i do dzisiaj jest jego elementem znaczącym. Wybór tematu badawczego podyktowany został nie tylko pasją do muzyki, wynikał także ze zbliżającego się jubileuszu 1000-lecia zorganizowanego kultu św. Katarzyny z Aleksandrii w Europie.

Kult św. Katarzyny z Aleksandrii

Początek kultu świętej Katarzyny z Aleksandrii sięga średniowiecza, kiedy stopniowo Męczennica stawała się jedną z najbardziej czczonych świętych świata chrześcijańskiego¹. Najwcześniejsze wzmianki o młodej chrześcijance po-

¹ A. Paliouras, *The Monastery of St. Catherine on Mount Sinai*, tł. ang. H. Zigada, Sinai 1985, s. 28.

chodzą z IV stulecia i zawarte są w świadectwach Euzebiusza z Cezarei Palestyńskiej². Najstarszym dziełem opisującym Jej męczeńską śmierć jest *Passio* z VI w., autorstwa Simona Metafrastes³.

O kulcie św. Katarzyny świadczą liczne świątynie, kaplice i klasztory Jej poświęcone, niezliczone wręcz przedstawienia malarskie, rzeźbiarskie, witraże⁴, odciski pieczęci, utwory muzyczne, literackie⁵, traktaty⁶ i kazania⁷. Wytworzono wiele użytkowych przedmiotów sztuki sakralnej z wizerunkami Świętej⁸. Do połowy XVIII w. skomponowano kilkanaście oficjów brewiarzowych ku Jej czci⁹. Spisano wiele hagiograficznych relacji o Jej życiu i męczeńskiej śmierci (wyszczególnia się np. siedemnaście redakcji *Passio Sanctae Catharinae*)¹⁰. Żywot Świętej był pod koniec średniowiecza rozpowszechniany przez zakony żebracze¹¹.

Św. Katarzyna była czczona jako męczennica oraz dziewica zarówno w Kościele wschodnim, jak i zachodnim, a wspomnienie liturgiczne od początku było wyznaczone na dzień 25 listopada. Na Wschodzie centrum kultu Świętej Męczennicy stała się góra Synaj i powstały tam klasztor, ufundowany przez Justyniana I Wielkiego. Zostały w nim złożone relikwie Świętej w postaci głowy i lewej

² K. Parzych-Blakiewicz, *Święta Katarzyna Aleksandryjska według źródeł leksykograficznych*, [w:] *Święta Katarzyna Aleksandryjska w wierze, pobożności, teologii i sztuce – dawniej i dziś. Perspektywa uniwersalna i regionalna*, red. J. Jezierski, K. Parzych-Blakiewicz, P. Rabczyński, Olsztyn 2016, s. 32.

³ Ibidem, s. 33.

⁴ Np. w Anglii najwcześniejsze witrażowe przedstawienia w formie cyklu hagiograficznego przetrwały w całości lub fragmentarycznie m.in. w katedrze pw. św. Piotra w Yorku, kościele pw. Najświętszej Marii Panny i św. Klemensa w Clavering (Essex), kościele pw. Najświętszej Marii Panny w Combs (Suffolk) oraz kaplicy w Balliol College (Oxford).

⁵ J. Locher, *Carmen de sancta Catharina*, [w:] *Ad lectorem epigramma de diva Katherina*, druk Johann Bergmann de Olpe, Basel 1496; P. Chalybs, *Dive Catharine virginis heroici vitae descriptio...*, druk Fridericus Peypus, Nürnberg 1511.

⁶ G. Mansi, *De sancta Catharina virgine et martyre discursus quinque*, [w:] *Promptuarium sacrum ac morale*, t. 4, druk Ioannes & Ioseph Huisch, Coloniae 1720, s. 193–211.

⁷ Wśród manuskryptów *Kazań świętokrzyskich*, najstarszego zabytku polskiej prozy (XIII/XIV w.), pierwszym tekstem jest właśnie kazanie na dzień św. Katarzyny; A. Rzymska, *Święta Katarzyna Aleksandryjska w literaturze polskiej*, [w:] *Święta Katarzyna Aleksandryjska w wierze, pobożności, teologii i sztuce...*, s. 180.

⁸ M.in. Vercelli, Museo del Tesoro del Duomo – relikwiarz z warsztatu złotniczego w Limoges, (ok. 1220–1225); Lüneburg, Museum für sakrale Textilkunst, St. Michaeliskloster – gobelin ze scenami z hagiografii Świętej, nr inw. DI 24 (1500).

⁹ *Analecta Hymnica* zawiera teksty zaledwie kilku oficjów rymowanych ku czci św. Katarzyny: *Inclita sanctae virginis* (XII w.); *Benedicta sit immensa* (XIII w.); *Ave virgo speciosa* (XIII w.); *Gratulemur in honore* (XIII w.); *Virginis eximiae* (XIII w.); *Triumphandi concordando* (XIV w.); *lucundare superna patria* (XVI w.) oraz dwa oficja bez pierwszej antyfony. Por. t. 18, red. G.M. Dreves, Leipzig 1894, nr 37–39; t. 26, red. Cl. Blume, G.M. Dreves, Leipzig 1897, nr 69–74.

¹⁰ *Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis*, t. A-I, ed. Socii Bollandiani, Bruxellis 1898–1899, s. 251–254.

¹¹ K. Parzych-Blakiewicz, op. cit., s. 37.

dłoni, odnalezione w Egipcie¹². Pątnicy adorujący Świętą otrzymywali pierścionki z sercem i monogramem litery „K”, a także medaliki¹³. W Rosji kult przybrał na sile po objęciu władzy przez Katarzynę II¹⁴.

Dla świata zachodniego początkiem kultu męczennicy były starania benedyktynów z klasztoru na Monte Cassino¹⁵. Rozpoczął się już w VIII w. i z czasem prężnie rozwijał się także we Francji w opactwie benedyktyńskim w Rouen, w którego posiadaniu były relikwie Świętej¹⁶. W następstwie zaczęły powstawać liczne świątynie pod patronatem św. Katarzyny Aleksandryjskiej¹⁷. Francuzi, oprócz uznania Męczennicy za patronkę dziewcząt, mieli do niej szczególny stosunek z powodu uznania św. Katarzyny przez Joannę d’Arc za jedną ze swoich niebieskich doradczyń¹⁸. W niektórych ośrodkach na Zachodzie obchody wspomnienia liturgicznego św. Katarzyny z Aleksandrii przewyższały rangą obchody nawet niektórych Apostołów¹⁹.

Hagiogram

Katarzyna Aleksandryjska żyła na przełomie III i IV wieku; zmarła prawdopodobnie 24 lub 25 listopada 305 r.²⁰ Informacji o Jej życiu i męczeństwie dostarczają żywoty Świętej (*Passio*) oraz *Legenda aurea*, na ich podstawie napisana²¹. Pochodziła z Egiptu²², z zamożnej rodziny, wedle niektórych przekazów – arystokratycznej lub królewskiej²³. Jej ojciec nosił imię Kustos²⁴ i był królem lub uczonym. Katarzyna także była uznawana za uczoną ze względu na wysokie i wszech-

¹² *Encyklopedia katolicka*, red. A. Bednarek i in., t. 8: *Język–kino*, Lublin 2000, s. 986.

¹³ K. Parzych-Blakiewicz, op. cit., s. 39; oficjalna strona internetowa klasztoru św. Katarzyny na Synaju, *Saint Catherine*, <http://www.sinaimonastery.com/index.php/en/history/saint-catherine> [stan z 5.04.2023].

¹⁴ H. Paprocki, *Św. Katarzyna Aleksandryjska. Kult*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, kol. 986.

¹⁵ K. Parzych-Blakiewicz, op. cit., s. 39.

¹⁶ V. Gazeau, *Normannia monastica*, t. 2: *Prosopographie des abbés bénédictins*, Caen 2007, s. 263–265.

¹⁷ K. Parzych-Blakiewicz, op. cit., s. 40.

¹⁸ *St. Catherine of Alexandria*, <https://www.newadvent.org/cathen/03445a.htm> [stan z 4.04.2023].

¹⁹ Ibidem.

²⁰ J. Zbiciak, *Św. Katarzyna Aleksandryjska. Życie*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, kol. 986.

²¹ Edycja, z której korzystała autorka: Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, druk Johann Koelhoff de Lubeck, Coloniae 1479, f. 258v–261r.

²² P. Schill, *Ikographie und Kult der hl. Katharina von Alexandrien im Mittelalter. Studien zu den szenischen Darstellungen aus der Katharinenlegende*, München 2005 (dysertacja doktorska, Ludwig-Maxymilian-Universität, München), s. 12.

²³ J. Zbiciak, op. cit., kol. 986.

²⁴ P. Schill, op. cit., s. 12.

stronne wykształcenie, jakie otrzymała²⁵. W przekazach jawi się jako piękna, młoda dziewczyna²⁶. Święta nawróciła się na chrześcijaństwo w wyniku spotkania z pustelnikiem i wpływu głoszonej przez niego nauki. Wtedy doznała mistycznej wizji, w której Chrystus objawił się Jej jako Oblubieniec, wkładając – symbolicznie – na Jej palec pierścień²⁷. 18-letnia wówczas dziewczyna zaczęła umacniać innych wyznawców wiary, będących ofiarami prześladowań²⁸.

Kolejnym wydarzeniem w Jej życiu było wystąpienie przed cesarzem Maksencjuszem w obronie chrześcijan prześladowanych na ziemiach jego imperium²⁹. Nakazywał on swoim poddanym oddawanie czci i ofiary pogańskim bożkom. Katarzyna nie wykonała rozkazu cesarza, za co była prześladowana wraz z innymi wyznawcami wiary chrześcijańskiej. Święta próbowała wyjaśnić prawdziwość nauki Chrystusa cesarzowi jednak ten, nieprzekonany, zarządził dyskusję z pogańskimi uczonymi, by obalić głoszone przez Katarzynę prawdy i spowodować porzucenie przez nią wiary. Dysputa z filozofami i retorami, kolejne istotne wydarzenie w hagiogramie Męczennicy, zakończyła się zwycięstwem młodej chrześcijanki, która swoją mądrością i odwagą pokonała argumenty pogańskich uczonych i obroniła wiarę Chrystusa. Po jej przemowie niektórzy ze zgromadzonych filozofów nawrócili się i przyjęli wiarę chrześcijańską. Klęska pogańskich uczonych niezwykle rozżłościła cesarza Maksencjusza, który – niezadowolony z rozwoju wydarzeń – postanowił wtrącić młodą kobietę do więzienia i poddać ją okrutnym torturom.

Katarzyna cierpiała, będąc głodzona i biczowana. Torturowano ją poprzez rozciąganie ciała na kole najeżonym ostrzami. Wyrządzane męki nie sprawiły jednak porzucenia wiary. Święta mimo zadawanego bólu i cierpienia niestrudzenie trwała przy nauce Chrystusa. Jej świadectwo doprowadziło do nawrócenia kilku strażników pilnujących więzienia, w którym była przetrzymywana. Teksty liturgiczne, opracowane na podstawie *Passio Sanctae Catharinae*, przede wszystkim S. Metafrastes, mówią także o dwustu strażnikach cesarskich z przywódcą Porfiriuszem, którzy – przyjąwszy wiarę za sprawą głoszonej przez Katarzynę nauki – ponieśli śmierć męczeńską. Te same teksty wspominają także o nawróceniu żony cesarza Maksencjusza³⁰. Cesarzowa zainteresowana odwagą i mądrością Męczennicy przybyła pewnego dnia pod asystą straży do celi Katarzyny. Rozmowa z uwięzioną sprawiła, że sama władczyni uwierzyła głoszonym

²⁵ M.M. Baker, *Piety and Politics. John Capgrave's The Life of Saint Katherine as Yorkist Propaganda*, Knoxville 2005, (praca magisterska, University of Tennessee), s. 6.

²⁶ *Nobilis et pulchra*. Pierwsze responsorium nokturnalne – początek historii rymowanej o św. Katarzynie, będącej podstawą kilku oficjów, np.: *Analecta Hymnica*, t. 26, nr 69.

²⁷ A. Paliouras, op. cit., s. 28.

²⁸ *Encyklopedia katolicka*, t. 8, s. 986.

²⁹ J. Zbiciak, op. cit., kol. 986.

³⁰ *Cum duce Porphyrio fit martyr Caesaris uxor*, II nokturn, 1 responsorium. Zob.: *Analecta Hymnica*, t. 18, nr 39.

przez Świętą naukom. Wydarzenie to skłoniło niezadowolonego cesarza do podjęcia decyzji o skazaniu Katarzyny na śmierć. Podobny los spotkał wszystkich, którzy dzięki świadectwu Męczennicy nawrócili się na wiarę chrześcijańską. Podania mówią także o cudownym ocaleniu Katarzyny przed torturami kołem. Według legendy, wskutek interwencji anioła zesłanego z nieba, narzędzie tortur zostało zniszczone, ratując Świętą, ale okaleczając stojących obserwatorów. Ostatecznie Święta zakończyła życie przez ścięcie mieczem, a z zadanej rany popłynęło mleko – symbol czystości. Historycy podają najczęściej rok 305 jako czas tych wydarzeń³¹. Legenda mówi także o translokacji ciała Świętej na górę Synaj, co stało się charakterystycznym elementem oficjów (tzw. historii) o św. Katarzynie³².

W hagiografii Katarzyny Aleksandryjskiej pojawia się także wątek propozycji małżeństwa z cesarzem Maksencjuszem. Święta propozycję odrzuciła, w konsekwencji czego została – według niektórych przekazów – wygnana, według innych – skazana na śmierć i tortury. Niektórzy anonimowi autorzy podają, jakoby przyczyną cesarskiej propozycji była chęć ocalenia od męczeńskiej śmierci pięknej dziewczyny. W każdej wersji jednak zaznaczony został wątek mistycznych zaślubin Świętej – jako powód odrzucenia propozycji małżeńskiej.

Ilustracja 1. Początek oficjum *Qui colere*. Scena znalezienia ciała św. Katarzyny przez mnichów z klasztoru synajskiego Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 76 E 18 (rękopis paryski ok. 1450), f. 95r.

³¹ J. Zbiciak, op. cit., kol. 986.

³² *Videntes autem populi corpus sanctissimae Catherinae ab angelis deportari glorificaverunt Deum et crediderunt in eum* („Ludzie zaś widzieli ciało najświętszej Katarzyny niesione przez aniołów wystawiających Boga i uwierzyli w Niego”). B. Mombrizio, *Sanctuarium seu vitae sanctorum novam hanc editionem*, t. 1, Paris 1910, s. 287.

Katarzyna z Aleksandrii w sztuce świata chrześcijańskiego

W ikonografii chrześcijańskiej istnieją dwa główne sposoby przedstawiania Katarzyny z Aleksandrii. Ukazywana jest jako młoda i piękna dziewczyna z rozpuszczonymi, falującymi włosami i koroną na głowie, w bogato zdobionej sukni oraz księgą w dłoni. Drugi sposób przedstawia Katarzynę jako męczennicę z atrybutami męczeństwa – kołem zębatym oraz mieczem. U jej stóp widoczna jest także głowa lub postać cesarza Maksencjusza. Ponadto atrybutem Świętej jest pierścionek wkładany na palec przez Dzieciątka Jezus, symbolizujący mistyczne zaślubiny z Chrystusem.

Postać świętej Katarzyny jest często spotykana w sztuce chrześcijańskiej. Do najstarszych przedstawień należą malowidła ściennie z VIII w. w katakumbach S. Gennaro w Neapolu i S. Sebastiano w Rzymie. Została na nich ukazana z krzyżem oraz koroną w dłoni. Często spotykane są także wizerunki z księgą – atrybutem symbolizującym wysokie wykształcenie i erudycję. Należy do nich relief z XII w. z portalu kościoła NMP w Aschaffenburgu³³. Od XIII w. Katarzyna przedstawiana jest jako męczennica z kołem oraz mieczem. Z XIV w. pochodzi fresk z kościoła NMP w Reutlingen, gdzie ukazana została jako męczennica. W przedstawieniach grupowych znajduje się obok Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Katarzyna jest również zaliczana do grupy czterech najdosłojniejszych dziewic – obok świętej Doroty, Barbary i Małgorzaty – i przedstawiana w poświęcanym im ołtarzach.

Cykle ukazujące świętą z Aleksandrii ilustrują najczęściej etapy jej męczeństwa. Przykładem są freski z 1425 r. z S. Clemente w Rzymie. Hans Memling w retabulum z lat 1475–1479 ukazał scenę z hagiografii świętej nawiązującą do mistycznych zaślubin z Dzieciątkiem Jezus. W sztuce wschodniej Katarzyna przedstawiana jest najczęściej w postawie stojącej jako cesarzowa, z koroną na głowie i bogato zdobioną haftem suknią³⁴. Z przełomu XII i XIII w. pochodzi ikona z klasztoru na Synaju. Święta Katarzyna przedstawiona jest z Dzieciątkiem Jezus, w typie ikonograficznym hodegetrii, a więc ukazana frontalnie w półpostaci, z Dzieciątkiem na prawym ramieniu. Postacie przedstawione są na ozdobnym tle o ornamentyce geometryczno-roślinnej³⁵. W polskiej sztuce Katarzyna również była wielokrotnie przedstawiana już od czasów wczesnego średniowiecza. Interesującym cyklem ikonograficznym jest sześć scen z tryptyku Hansa von Suessa, powstałych w latach 1514–1515 – tryptyk znajduje się w prałatówce przy kościele Mariackim w Krakowie. Znajdują się na nim sceny z życia świętej, takie jak *Nawrócenie św. Katarzyny przez pustelnika*, *Dysputa Katarzyny z mędrkami*, *Biczowanie Katarzyny* oraz *Pogrzeb Katarzyny*³⁶.

³³ *Encyklopedia katolicka*, t. 8, s. 986.

³⁴ *Ibidem*, s. 988.

³⁵ *The dictionary of art*, t. 34, red. J. Turner, London 1998, s. 763.

³⁶ *Encyklopedia katolicka*, t. 8, s. 989.

Wizerunki św. Katarzyny na kartach ksiąg liturgicznych

Przedstawienia św. Katarzyny Aleksandryjskiej są interesującym elementem dekoracji ksiąg liturgicznych. Rolę inicjałów, miniatur i floratury można porównać do roli nut ożywiających tekst śpiewany. W podobny sposób zdobnictwo wpływa na teksty pisane, nadając im wspaniały przepych i podkreślając ich wartość.

Analizowane przedstawienia można rozdzielić na kilka grup, zgodnie z chronologią wydarzeń zawartych w hagiografii Świętej. Odnalezione w źródłach rękopiśmiennych przedstawienia nie wyczerpują wszystkich sytuacji; Peter Schill wyodrębnił bowiem kilkadziesiąt motywów sztuk plastycznych odpowiadających konkretnym momentom bądź sytuacjom z hagiografii Świętej³⁷. Spośród bogatego materiału ikonograficznego wyizolowano następujące sceny, połączone w grupy tworzące cykl hagiograficzny:

- I grupa: arystokratyczne pochodzenie św. Katarzyny;
- II grupa: święta Katarzyna Aleksandryjska jako uczona;
- III grupa: mistyczne zaślubiny z Jezusem;
- IV grupa: wystąpienie przed cesarzem w obronie chrześcijan;
- V grupa: odmowa złożenia ofiary bożkom;
- VI grupa: dysputa z uczonymi;
- VII grupa: więzienie i tortury;
- VIII grupa: wyrok śmierci;
- IX grupa: Święta z atrybutami, bez związku z konkretną sceną hagiograficzną.

Pierwsza grupa przedstawień dotyczy arystokratycznego pochodzenia świętej. Głównymi atrybutami, wskazującymi na szlachetne urodzenie, są złota korona oraz dekoracyjna suknia. Ilustracja 2. ukazuje półpostać świętej wkomponowaną w niebieski ozdobny inicjał *D(eus qui dedisti)*. Jest to inicjalny werset otwierający tzw. *Godzinki (Horae)*, stąd inicjał znajdujący się w bezpośrednim sąsiedztwie intytulacji *Incipit officium ad honorem beatissime Catharinae virginis*. Melodia nie została umieszczona ze względów praktycznych – wersety śpiewane były na melodię o stałej, powszechnie znanej formule.

Ilustracja 2. Wizerunek św. Katarzyny z atrybutami wkomponowany w inicjał *D(eus qui dedisti)*. Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. NAL 3255. Brewiarz dominikański Ludwika X (1 ćw. XIV w.), f. 540r.

³⁷ P. Schill, op. cit., s. 8–9.

Ilustracja 3. Wizerunek św. Katarzyny z atrybutami wkomponowany w inicjał *V(irginis eximiae)*. Graz, Universitätsbibliothek, ms. 789. Breviarz benedyktyński z Seckau (XIV w.), f. 333r.

Katarzyna ubrana jest w różową suknię, w prawej dłoni trzyma zieloną gałązkę, a lewą lekko unosi. Ma złote włosy oraz koronę i nimb o tej samej barwie. Pełna postać świętej na złotym tle ukazana została na ilustracji 3., będącej częścią kompozycji inicjałowej *V(irginis eximiae)*. Jest to bardzo popularna antyfona otwierająca oficjum o św. Katarzynie. W tym przypadku – bez zapisanej melodii, ponieważ źródło jest brewiarzem. Na głowie otoczonej czerwonym nimbem widoczna jest korona w takim samym kolorze. Na prawe ramię spływa złoty warokocz, a w lewej święta trzyma naszkicowaną gałązkę. Ubrana jest w długą suknię z obszernymi rękawami.

Ilustracja 4. Wizerunek św. Katarzyny z atrybutami wkomponowany w inicjał *V(irginis eximiae)*. Freiburg, Adelhausenstiftung, ms. A 1206. Antyfonarz z Adelhausen (1461), f. 244v.

Według hagiografii Katarzyna otrzymała wszechstronne wykształcenie i była uznawana za uczoną. W miniaturach odnoszących się do wstępnej części życiorysu Świętej pojawia się atrybut książki jako symbolu mądrości i zdobytej wiedzy. Miniatura odwzorowana na ilustracji 4. przedstawia pełną postać Katarzyny ubranej w długą czerwoną suknię zdobioną białym roślinnym ornamentem. Święta jest częścią kompozycji inicjałowej litery *V(irginis eximiae)*. Sytuacja ana-

logiczna jak w przypadku ilustracji 3, z tą różnicą, że znajduje się w antyfonarzu – księdze z zapisem muzycznym. W prawej dłoni trzyma miecz, symbol męczeństwa, a w lewej niebieską księgę ze złotymi stronicami. Święta ma złote włosy, a na głowie otoczonej nimbem – koronę tej samej barwy. Tło oddane zostało tym samym kolorem, co księga, a dodatkowo ozdobione złotym ornamentem i otoczone czerwono-złotą ornamentalną bordiurą.

Ilustracja 5. Górna kwatera: scena odmowy złożenia ofiary bożkom; dolna kwatera: scena mistycznych zaślubin. Frauenfeld, Historisches Museum Thurgau, ms. T 44414. Fragment karty z antyfonarza cysterskiego (1310–1320), f. 1v.

Do historii mistycznych zaślubin Katarzyny nawiązuje wizerunek w dolnej kwaterze, zaprezentowany na ilustracji 5.; miniatura nie należy do inicjału, jednak można ją odnieść do wersetu *Caritate vulnerata* z responsorium *Sponsa Christi gloriosa*, obok którego ją wmalowano. Święta Katarzyna ukazana została na niebieskim tle, z koroną oraz nimbem, stojąca naprzeciw Jezusa strzelającego w jej stronę strzałami. W ciele świętej, w okolicach serca, widoczna jest już jedna

tkwiąca strzała. Jest to niewątpliwie interesujące i rzadko spotykane przedstawienie, jednakże niejedyne³⁸. Wy tłumaczenia takiego motywu można szukać w idei mistycznych zaślubin, oznaczających duchowe połączenie Oblubieńca z Oblubienicą. Przedstawienie to interpretowane mogło być również jako przykład miłości dworskiej, a więc miłości czystej, polegającej na przywiązaniu duchowym³⁹. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż w ikonografii chrześcijańskiej symbolem miłości dworskiej, sławionej w XII–XIV w. w śpiewach trubadurów, nie był łuk lub inny rodzaj broni, lecz lutnia. Stąd można przypuszczać, iż wspomniana broń bardziej odpowiednia byłaby dla mitologicznego Amora, którego atrybutem jest strzała miłości⁴⁰. W taki sposób dokonywała się inkorporacja motywów antycznych do przedstawień z obszaru sztuki chrześcijańskiej, co w średniowieczu nie było zjawiskiem rzadkim. Uznanie tego przedstawienia (bardzo oryginalnego i niespotykanego) za wariant mistycznych zaślubin jest koncepcją autorki niniejszej rozprawy, niemniej warto byłoby ten temat zbadać głębiej, co stanowi postulat badawczy na przyszłość.

Ilustracja 6. Scena wystąpienia przed cesarzem w obronie chrześcijan wkomponowana w inicjał *V(irginis eximiae)*. Zürich, Schweizerisches Nationalmuseum, LM 4624-2. Breviarz (pars aestivalis) Josta von Silenen, biskupa Sion (1493), f. 398v.

Wystąpienie św. Katarzyny Aleksandryjskiej przed cesarzem Maksencjuszem w obronie prześladowanych chrześcijan przedstawione zostało na miniaturze (ilustracja 6.) będącej częścią kompozycji inicjałowej *V(irginis eximiae)*. Jest to

³⁸ Cz. Grajewski, *Caritate vulnerata. Wizerunki i śpiewy brewiarzowe o św. Katarzynie na karcie T 4441 z Historisches Museum Thurgau w Frauenfeld*, „Teologia i Człowiek” 2023, t. 62, nr 2, s. 15.

³⁹ Ibidem, s. 17.

⁴⁰ Ibidem, s. 17–18.

antyfona bardzo często występująca na początku oficjum (jako pierwszy śpiew w I niesporach) o św. Katarzynie. W tym przypadku miniatura znajduje się w antyfonarzu dominikanek.

Na pierwszym planie ukazana została scena przemowy przed cesarzem. Katarzyna w złotej sukni i z koroną na głowie oraz nimbem zwraca się w stronę cesarza siedzącego na tronie po lewej stronie ilustracji. Po prawej ukazany jest płonący stos będący zapowiedzią późniejszych wydarzeń – łamania na kole oraz cudownego spalenia narzędzia tortur. Na drugim planie znajduje się grupa uczonych – zapowiedź nadchodzącej dysputy z Katarzyną o wierze. Tło kompozycji stanowi krajobraz ukazujący średniowieczne mury oraz rzekę (fosę) i miasto.

W górnej kwaterze miniatury – zaprezentowanej jako ilustracja 5. – ukazana została historia odmowy złożenia ofiary bożkom przez Katarzynę. Po lewej stronie znajduje się siedzący na tronie cesarz Maksencjusz. Wyciąga on dłoń w kierunku złotej figury bożka, rozkazując swoim poddanym oddanie mu czci. Klęczący u jego stóp posłusznie zwracają się w kierunku bóstwa. Po drugiej stronie przedstawiona została święta Katarzyna. Stoi w zielonej sukni, okryta czerwonym płaszczem. W dłoni trzyma drewniane koło – atrybut późniejszej męki, na głowie ma złotą koronę i wokół niej nimb. Święta posłuszna przykazaniu Bożemu zwraca się w stronę Jezusa stojącego naprzeciw niej i oddaje Mu cześć, sprzeciwiając się woli cesarza. Odmowa pokłonienia się figurze bożka została podkreślona usytuowaniem postaci – klęczących dworzan oraz świętej męczennicy stojącej tyłem do sceny oddawania czci pogańskiemu bóstwu⁴¹.

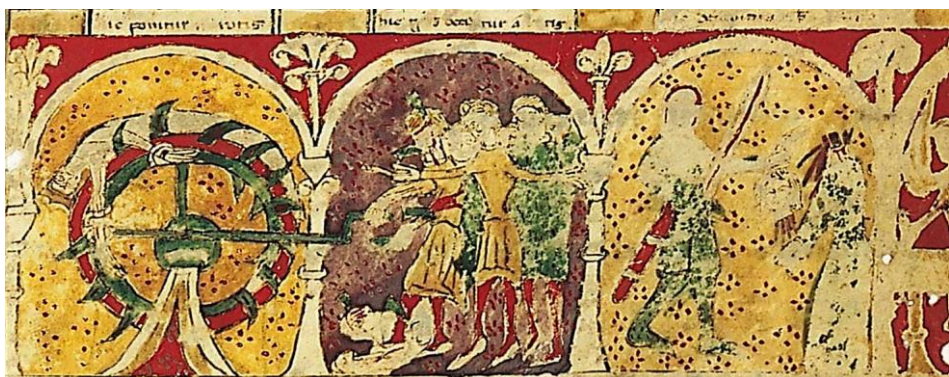

Ilustracja 7. Scena dysputy z uczonymi na początku oficjum. Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. lat. 757. Mszał franciszkański i godzinki (XIV w.), f. 424v, 430r.

⁴¹ Ibidem, s. 15.

Filozoficzna rozmowa św. Katarzyny Aleksandryjskiej z pogańskimi uczonymi jest wydarzeniem z hagiografii świętej uwidocznionym na ilustracji 7., niezwiązanej z inicjałem, choć namalowanej na początku oficjum. Właściwy śpiew – pierwsza antyfona nieszporna – ma swój własny ornamentalny inicjał, jednak niefiguralny.

Miniatura przedstawia postać świętej stojącej po lewej stronie i zwróconej ku dyskutującym retorom o posturach starców z siwymi brodami, ubranym w wielobarwne szaty. Męczennica ubrana jest w zieloną suknię znajdującą się pod różowym szalem. Pod lewą ręką trzyma czerwono-złotą księgę, a palec wskazujący prawej dłoni kieruje w stronę interlokutorów. Jej głowa ze złotą koroną otoczona jest nimbem o tej samej barwie. Pomiedzy świętą a starcami znajduje się płonący stos pogańskich ksiąg, będący symbolem zwycięstwa wiary i mądrości Katarzyny nad uczonymi. Tło jest granatowe ze złotym geometrycznym ornamentem.

Ilustracja 8. Cykl przedstawień hagiograficznych św. Katarzyny przed tytułem oficjum. Madrid, Biblioteca Nacional de España, ms. 17820. Breviary cysterski *El Antiguo* z Santo Domingo de Silos (1246 r.), f. 1r.

Przedstawienie świętej Katarzyny obrazujące doświadczenie więzienia i tortur ukazane zostało na pierwszym wizerunku (ilustracja 8.). Jest to cykl przedstawień hagiograficznych umieszczony przed tytułem oficjum *Ave virginum gemma*, niepowiązany z literą inicjalną.

Na żółtym tle widoczne jest narzędzie tortur – koło, do którego przywiązano ciało Męczennicy. Jest to jedyny w podstawie źródłowej wizerunek ukazujący torturowanie świętej kołem. Należy przy tym zwrócić uwagę, że przedstawienie to nie odpowiada hagiografii, gdyż – według opisu – Święta ostatecznie, mimo planów Maksencjusza, nie została poddana tej torturze.

O cudownym wybawieniu od łamania kołem mówią kolejne przedstawienia. Ilustracja 9. jest fragmentem zdobienia karty breviaria dominikańskiego. Scena została odmalowana na marginesie dolnym, a zatem, co interesujące, nie na po-

czątku oficjum *Virginis eximiae*, lecz w trakcie czytań i responsoriów pierwszego nokturnu. Ilustracja nie jest częścią inicjału. Przedstawia Świętą w granatowej sukni, ze złotą koroną i nimbem, klęczącą i kierującą ręce w stronę nieba, na którym ukazane zostały niebieskie chmury i spływające z nich płomienie niszczące narzędzie tortur usytuowane za Katarzyną. Pomiędzy chmurami widoczna jest dłoń, będąca symbolem Boga. Obok połamanych kół, po obu stronach, znajdują się postaci ludzkie, które z przerażeniem obserwują scenę.

Ilustracja 9. Scena cudownego ocalenia św. Katarzyny od tortur. Praha, Národní knihovna České Republiky, ms. XII.E.1. Brewiarz z Pragi, pars aestivalis (1366–1385), f. 204r.

Ilustracja 10. Scena ścięcia mieczem wkomponowana w inicjał *V*(*irginis eximiae*). Gand, Universiteitsbibliotheek, ms. BKT. 6. Antyfonarz brabantki (1522), f. 329r.

Scena skazania świętej Katarzyny na śmierć przez ścięcie mieczem została ukazana na ilustracji 10. Miniatura została wkomponowana w inicjał *V*(*irginis eximiae*). Jest to inicjalna antyfona umieszczona w norbertańskim antyfonarzu

z Brabancji, na początku oficjum o św. Katarzynie pod tym samym tytułem. Inicjał zbudowany został ze złoto-brązowych motywów roślinno-zwierzęcych, a kompozycja jest zamknięta i wykazuje perspektywę linearną.

Miniatura przedstawia scenę rodzajową, na pierwszym planie klęczy męczennica w biało-złotej sukni i niebieskim płaszczu, ze złożonymi rękoma i odłożoną szyją, w którą mieczem ma uderzyć kat stojący nad Katarzyną. Mężczyzna ubrany jest w szlachecki strój oraz biały turban na głowie. Ukazany został w momencie przygotowywania miecza – wyciąga go z pochwy. Na drugim planie znajduje się dwóch mężczyzn ubranych w barwne, ozdobne stroje. Prawdopodobnie są oni uczonymi, a scena nawiązuje do wydarzenia z hagiografii – dysputy z pogańskimi retorami. Na trzecim planie widoczne jest narzędzie tortur – para kół trawiona przez ogień. Po prawej ukazany został anioł w momencie interwencji – ocalenia Katarzyny. Jest to odniesienie do wydarzenia w hagiografii Świętej – cudownego uwolnienia od męki. Tło przedstawienia stanowi zielony las po lewej stronie, a po prawej – rozciągający się aż po daleki horyzont – krajobraz górski z rzeką.

Kolejne miniatury (ilustracje 11. i 12.) ukazują na złotym tle sceny ścięcia świętej Katarzyny, są to kompozycje będące fragmentami inicjałów, odpowiednio: *A(ve virgo speciosa)* – figuralny inicjał rozpoczynający śpiew pierwszych nieszporów i tym samym całego oficjum w antyfonarzu premonstratensów – oraz *V(irginis eximiae)*. Jest to ponownie inicjał figuralny rozpoczynający nieszpory (pierwszą antyfonę) w antyfonarzu sporządzonym w południowych Niemczech.

Ilustracja 11. Scena ścięcia mieczem wkomponowana w inicjał *A(ve virgo speciosa)*. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, ms. 4984. Antyfonarz premonstratensów z Varlar (2. poł. XIII w.), s. 524.

Na ilustracji 11. nad leżącą Męczennicą, o złotych włosach i w niebieskiej sukni, pochyla się mężczyzna i kieruje w jej stronę lśniący miecz. Symbolem poddania się woli Bożej jest szarfa z napisem, ciągnąca się od Katarzyny w stronę nieba. Są to słowa wypowiedzane do Jezusa, którego głowa wyłania się zza chmur.

Modlitwa brzmi: *Expecto pro te gladium, Jesu Rex* – „Dla Ciebie, Jezu Królu, czekam na miecz” – jest to trzecia antyfona laudesowa (ilustracja 20.) oficjum *Ave virgo speciosa*, którego początek (*initium*) w rękopisie 4984 (Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, 1. poł. XIII w.) ozdabia omawiana ilustracja.

Ilustracja 12. Scena ścięcia mieczem wkomponowana w inicjał *V*(*irginis eximiae*). Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, ms. St Peter 49. Antyfonarz, pars de sanctis z pśd. Niemiec (ok. 1300 r.), f. 181r.

W centrum inicjału *V*(*irginis eximiae*) (ilustracja 12.) znajduje się klęcząca złotowłosa Męczennica z granatowym nimbem oraz rękoma wzniesionymi ku górze w geście modlitwy. Po prawej stronie znajduje się cesarz w czerwonej szacie, z koroną tej samej barwy na głowie. Po lewej stoi kat z uniesioną dłońią, w której trzyma miecz skierowany w stronę Katarzyny. Nad Świętą widoczny jest anioł z zielonymi skrzydłami. W dłoniach trzyma koronę przeznaczoną dla Męczennicy. Scena ścięcia ukazana została także na trzecim wizerunku (ilustracja 8.). Pomimo zniszczeń karty można zauważyć sylwetkę rycerza trzymającego w dłoniach miecz oraz ściętą głowę Katarzyny, bezgłowa już postać niewiasty, z prawdopodobnie związanymi rękoma, stoi jeszcze przed katem.

Głównymi atrybutami Świętej, wynikającymi wprost z jej hagiografii, są: miecz, koło oraz korona i księga. Pierwszy, jak już zostało wspomniane, symbolizuje męczeńską śmierć, drugi – tortury, trzeci – arystokratyczne pochodzenie, czwarty – mądrość. Istnieje wiele podobnych przedstawień św. Katarzyny, ukazujących Męczennicę z jej atrybutami stanowiącymi fragmenty figuralnych inicjałów. Najbardziej rozpowszechnionym typem przedstawienia jest wizerunek pełnej postaci Katarzyny ze złotą koroną na głowie, ubranej w barwną suknię oraz płaszcz. Prawą dłoń trzymającą koło unosi lekko ku górze. Lewą podtrzymuje miecz oparty o podłoże. Taki wizerunek świętej zaprezentowano na ilustracji 13. Jest to miniatura niebędąca inicjałem, wymalowana w pierwszym nokturnie, tuż przed czytaniem pierwszej lekcji – początku tzw. Historii. U stóp Katarzyny widoczny jest także leżący cesarz, w jego stronę Męczennica kieruje miecz

trzymany w dłoni. Podobne przedstawienie pełnej postaci Świętej znajduje się na ilustracji 14. – to inicjał *P*(assionem gloriosae) odmalowany na początku oficjum o św. Katarzynie – pierwsza antyfona pierwszych nieszporów, charakterystyczna m.in. dla tradycji kanoników regularnych z Żagania. Katarzyna, podobnie jak na poprzednich wizerunkach, trzyma w lewej dłoni uniesione koło, a w prawej miecz. Nie jest on jednak wbity w ziemię, lecz uniesiony i oparty o ramię Świętej. Na głowie znajduje się złota korona.

Ilustracja 13. Wizerunek św. Katarzyny z atrybutami – w pierwszym nokturnie. Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. lat. 1052. Brewiarz paryski Karola V (1340–1380), f. 576v.

Ilustracja 14. Wizerunek św. Katarzyny z atrybutami wkomponowany w inicjał *P*(assionem gloriosae). Zbiory prywatne. Antyfonarz Elżbiety z Gemmingen, przełożonej klasztoru dominikanek św. Marii Magdaleny w Hasenpühl (ok. 1504 r.), f. 171r.

Ilustracja 15. Wizerunek św. Katarzyny z atrybutami wkomponowany w inicjał *D*(eus qui dedisti legem Moysi). Wrocław, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, ms. IF 396. Brewiarz kanoników regularnych z Żagania (1446), f. 206v.

Półpostać Męczennicy trzymającej w dłoniach koło ukazana została na ilustracji 15. Święta w czerwonej sukni oraz granatowym płaszczu ma złote włosy, koronę i nimb o tej samej barwie. Granatowe tło wewnątrz inicjału *D(eus qui dedisti legem Moysi)* dopełniają złote ornamenty. Jest to inicjał figuralny rozpoczynający orację wykonywaną w zakończeniu I niesporów. W tym przypadku należy do oficjum *Inclita sanctae virginis*.

Ilustracja 16. Wizerunek św. Katarzyny z atrybutami na początku oficjum. Zürich, Schweizerisches Nationalmuseum, LM 4624-2. Brewiarz (pars aestivalis) Josta von Silenen, biskupa Sion (1493), f. 398v.

Ilustracja 17. Wizerunek Katarzyny Aleksandryjskiej z atrybutami wkomponowany w inicjał *D(eus qui dedisti legem Moysi)*. Clermont-Ferrand, Bibliothèque Municipale, ms. 69. Brewiarz rzymski (przed 1482), f. 611v.

Atrybutem Świętej nawiązującym do cudownego ocalenia jest połamane koło. Tego typu przedstawienia ukazane zostały na ilustracjach 16. oraz 17. Ilustracja 16. nie jest inicjałem. Znajduje się na początku oficjum, które – nietypowo – rozpoczyna się od tekstu *capitulum*. Niestety, brak wpisanej początkowej antyfony nie pozwala na ustalenie, jakie jest to oficjum. Miniatura przedstawia jasnowłosą świętą stojącą w żółtej sukni ozdobionej zielonym roślinnym ornamentem, na którą narzucony ma różowy płaszcz. W lewej dłoni trzyma zieloną gałązkę, a w prawej miecz wbity w połamane koło znajdujące się u jej stóp. Tło przedstawienia stanowi leśny krajobraz z pagórkami oraz złoty ornamentalny pionowy pas, na tle którego stoi Święta. Podobna scena widoczna jest na ilustracji 17., miniaturze wkomponowanej w literę *D(eus qui dedisti legem Moysi)*. Oracja wykonywana jest w zakończeniu I niesporów, w tym przypadku oficjum rozpoczyna się wspomnianym tekstem, stąd inicjał widoczny jest bezpośrednio pod intytulacją *Catharinae virginis et martyris*. Złotowłosa Katarzyna, z koroną na głowie i nimbem, stoi ubrana w ozdobną suknię oraz płaszcz, w lewej dłoni

trzyma miecz, w prawej zaś gałązkę. Tło kompozycji stanowi pagórkowaty krajobraz, na którym po prawej stronie przedstawione zostało połamane koło palące się od ognistych płomieni spływających z nieba. Pod narzędziem tortur znajdują się także okaleczeni obserwatorzy męki.

Ilustracja 18. Wizerunek św. Katarzyny z atrybutami, z inicjałem *V*(*irginis eximiae*). Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, ms. 29. Cantatorium z klasztoru benedyktyńskiego prawdopodobnie w Stein am Bodensee (1558), f. 36v.

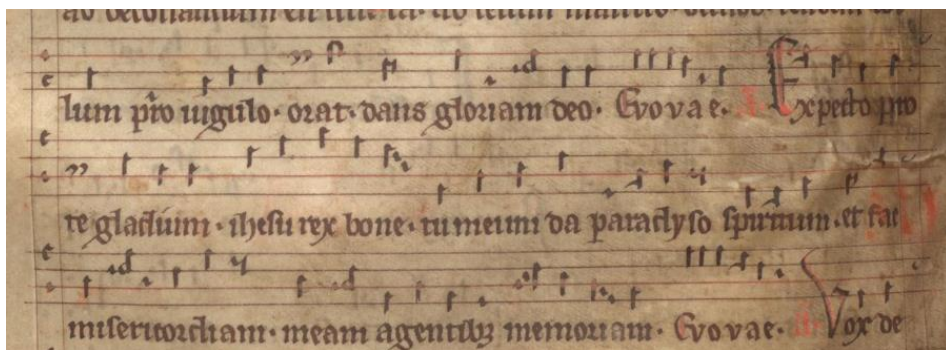

Ilustracja 19. Wizerunek św. Katarzyny z atrybutami wkomponowany w inicjał *V*(*irginis eximiae*). Vatican, Biblioteca Apostolica, Arch. Cap. S. Pietro, ms. B. 82. Brewiarz florencki (1423), f. 384r.

Interesujące przedstawienie prezentuje ilustracja 18. Stojąca postać Katarzyny została ukazana za złotą literą *V*(*irginis eximiae*), będącą inicjałem figuralnym rozpoczynającym pierwsze nieszpory w cantatorium pochodzącym praw-

dopodobnie z benedyktyńskiego klasztoru w Stein am Bodensee. Święta ubrana jest w ozdobną różową suknię, na głowie ma koronę, lewą dłonią podtrzymuje stojące obok niej koło, w prawej dzierży drugi atrybut – miecz wbity w ziemię poprzez fałd sukni. Tło kompozycji jest niebieskie, na dole namalowana została zielona trawa.

Półpostać świętej z atrybutami męczeństwa została ukazana na ilustracji 19. – miniaturze wpisanej w literę *V*(*irginis eximiae*), inicjał figuralny rozpoczynający oficjum pod tym samym tytułem. W tym przypadku jest to brewiarz, karty nie zawierają zatem zapisu nutowego. Na ilustracji Katarzyna – w różowej sukni oraz fioletowym płaszczu – w lewej dłoni trzyma drewniane koło, a w prawej srebrny miecz. Rzadko spotykana sytuacja – Święta trzyma miecz nie za klingę, lecz za koniec ostrza. Na głowie ma złotą koronę – symbol królewskiego pochodzenia.

Ilustracja 20. Antyfona *Exspecto pro te gladium*. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, ms. 4984, s. 524.

Zdecydowana większość opisanych wyżej przedstawień należy do kompozycji inicjałów figuralnych. Przeważają miniatury z literą „V” oraz „D”, w których znajdują się wizerunki Świętej lub sceny nawiązujące do jej hagiografii. Jest to oczywista konsekwencja istnienia pierwszej antyfony poszczególnych oficjów: *Virginis eximiae Catharinae*, *Ave virgo speciosa*, ewentualnie początku bardzo rozpowszechnionej oracji ku Jej czci: *Deus qui dedisti*, (alternatywna wersja: *Omnipotens sempiterne Deus qui dedisti*)⁴². Wyjątkiem jest przedstawienie zaprezentowane na ilustracji 17., w którym litera „V” jest wyraźnie wydzielona w kompozycji i znajduje się przed postacią samej Katarzyny. Oprócz inicjałów figuralnych, w zdecydowanej mniejszości istnieją także iluminacje na marginesach. Ich wartość artystyczna jest nie mniej wysoka, choć zdarzają się zdobienia – zapewne później wykonane, w trakcie użytkowania kodeksu – o mniejszej wartości artystycznej bądź nawet nieukończone. Charakterystyczne jest to, że naj-

⁴² Cz. Grajewski, *Kolekta o św. Katarzynie „Deus qui dedisti legem Moysi”*. Źródła, struktura, przemiany, „Liturgia Sacra” 2020, t. 55, nr 1, s. 198.

bardziej przejmujący szczegół hagiogramu św. Katarzyny – translokacja jej ciała na górę Synaj przez anioły – nie został uwzględniony w miniaturach ksiąg. Temat ten, do reformacji bardzo żywy w europejskim malarstwie tablicowym, po 1517 r. jest właściwie ignorowany przez malarzy⁴³. Niemniej jest to unikatowa scena w hagiologii i jako taka łączona jest właściwie tylko ze św. Katarzyną z Aleksandrii.

Wyodrębnione z literatury informacje na temat propagacji kultu Świętej oraz jej przedstawień w sztuce chrześcijańskiej umożliwiły osadzenie analizowanych malowideł w szerszym kontekście, zarówno kulturowym, jak i historycznym. Badanie iluminacji zaowocowało także postawieniem tezy, zgodnie z którą wizerunek Jezusa strzelającego z łuku w stronę Świętej na fragmencie karty z antyfonarza szwajcarskiego można przyporządkować do jednej ze scen historii zawartych w hagiografii – mistycznych zaślubin. Nawiasem mówiąc, jest to bardzo nietypowe ujęcie idei miłości oblubieńczej w sztuce chrześcijańskiej i prawdopodobnie jedyne dotąd zaobserwowane w malarstwie książkowym. Głębsza analiza tego artystycznego zjawiska to jeden z postulatów badawczych, które warto podjąć w przyszłości, zwłaszcza że Europa stoi w obliczu nieodległego już jubileuszu 1000-lecia zorganizowanego kultu św. Katarzyny z Aleksandrii.

Bibliografia

Źródła liturgiczne

- Clermont-Ferrand, Bibliothèque Municipale, ms. 69. *Brewiarz rzymski* (przed 1482), f. 611v.
- Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, ms. 29. *Cantatorium z klasztoru benedyktyńskiego* prawdopodobnie w Stein am Bodensee (1558), f. 36v.
- Frauenfeld, Historisches Museum Thurgau, ms. T 44414. Fragment karty z antyfonarza cysterskiego (1310–1320), f. 1v.
- Freiburg, Adelhausenstiftung, ms. A 1206. *Antyfonarz z Adelhausen* (1461), f. 244v.
- Gand, Universiteitsbibliotheek, ms. BKT. 6. *Antyfonarz brabancki* (1522), f. 329r.
- Graz, Universitätsbibliothek, ms. 789. *Brewiarz benedyktyński z Seckau* (XIV w.), f. 333r.
- Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, ms. St Peter 49. *Antyfonarz, pars de sanctis* z płd. Niemiec (ok. 1300), f. 181r.
- Madrid, Biblioteca Nacional de España, ms. 17820. *Brewiarz cysterski El Antiguo z Santo Domingo de Silos* (1246), f. 1r.
- Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, ms. 4984. *Antyfonarz premonstratensów z Varlar* (2. poł. XIII w.), s. 524.

⁴³ P. Carus, *St. Catharine of Alexandria*, cz. 2, „The Open Court” 1907, t. 21, s. 729.

- Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. 10484. Brewiarz dominikański z Belleville (1323–1326), f. 395v.
- Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. lat. 1052. Brewiarz paryski Karola V (1340–1380), f. 576v.
- Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. lat. 757. Mszał franciszkański i godzinki (XIV w.), f. 424v, 430r.
- Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. NAL 3255. Brewiarz dominikański Ludwika X (1 ćw. XIV w.), f. 540r.
- Praha, Národní knihovna České Republiky, ms. XII.E.1. Brewiarz z Pragi, *pars aestivalis* (1366–1385), f. 204r.
- Vatican, Biblioteca Apostolica, Arch. Cap. S. Pietro, ms. B. 82. Brewiarz florencki (1423), f. 384r.
- Wrocław, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego, ms. IF 396. Brewiarz kanoników regularnych z Żagania (1446), f. 206v.
- Zbiory prywatne. Antyfonarz Elżbiety z Gemmingen, przełożonej klasztoru dominikanek św. Marii Magdaleny w Hasenpühl (ok. 1504), f. 171r.
- Zürich, Schweizerisches Nationalmuseum, LM 4624-2. Brewiarz (*pars aestivalis*) Josta von Silenen, biskupa Sion (1493), f. 398v.
- Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, ms. 76 E 18 (rękopis paryski ok. 1450), f. 95r.
- Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, ms. 4984, s. 524.

Źródła pozostałe

- Analecta Hymnica Medii Aevi*, t. 18, red. G. M. Dreves, Leipzig 1894, nr 37–39, t. 26, red. Cl. Blume, G.M. Dreves, Leipzig 1897, nr 69–74.
- Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis*, t. A-I, ed. Socii Bollandiani, Bruxellis 1898–1899, s. 251–254.
- Locher Jakob, *Carmen de sancta Catharina*, [w:] *Ad lectorem epigramma de diva Katherina*, druk Johann Bergmann de Olpe, Basel 1496.
- Mombrizio Boninus, *Sanctuarium seu vitae sanctorum novam hanc editionem*, t. 1, Paris 1910, s. 283–287.
- Voragine Jacobus de, *Legenda aurea*, druk Johann Koelhoff de Lubeck, Coloniae 1479.

Opracowania

- Baker Michael M., *Piety and Politics. John Capgrave's The Life of Saint Katherine as Yorkist Propaganda*, Knoxville 2005 (praca magisterska, University of Tennessee).
- Carus Paul, *St. Catharine of Alexandria*, cz. 2, „The Open Court” 1907, t. 21, s. 727–744.
- Encyklopedia katolicka*, red. A. Bednarek i in., t. 8: *Język–kino*, Lublin 2000.

- Gazeau Véronique, *Normannia monastica*, t. 2: *Prosopographie des abbés bénédictins*, Caen 2007.
- Grajewski Czesław, *Kolekta o św. Katarzynie „Deus qui dedisti legem Moysi”*. *Źródła, struktura, przemiany*, „Liturgia Sacra” 2020, t. 55, nr 1, s. 189–214.
- Grajewski Czesław, *Caritate vulnerata. Wizerunki i śpiewy brewiarzowe o św. Katarzynie na karcie T 4441 z Historisches Museum Thurgau w Frauenfeld*, „Teologia i Człowiek” 2023, t. 62, nr 2, s. 11–31.
- Mansi Giuseppe, *De sancta Catharina virgine et martyre discursus quinque*, [w:] *Promptuarium sacrum ac morale*, t. 4, druk Ioannes & Ioseph Huisch, Coloniae 1720, s. 193–211.
- Paliouras Athanasios, *The Monastery of St. Catherine on Mount Sinai*, tł. ang. Helen Zigada, Sinai 1985.
- Paprocki Henryk, *Św. Katarzyna Aleksandryjska. Kult*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 986–987.
- Parzych-Blakiewicz Katarzyna, *Święta Katarzyna Aleksandryjska według źródeł leksykograficznych*, [w:] *Święta Katarzyna Aleksandryjska w wierze, pobożności, teologii i sztuce – dawniej i dziś. Perspektywa uniwersalna i regionalna*, red. J. Jezierski, K. Parzych-Blakiewicz, P. Rabczyński, Olsztyn 2016, s. 25–42.
- Schill Peter, *Ikographie und Kult der hl. Katharina von Alexandrien im Mittelalter. Studien zu den szenischen Darstellungen aus der Katharinenlegende*, München 2005 (dysertacja doktorska, Ludwig-Maxymilian-Universität, München).
- The dictionary of art*, t. 34, red. Jane Turner, London 1998.
- Zbiciak Józef, *Św. Katarzyna Aleksandryjska. Życie*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 986.

Netografia

- St. Catherine of Alexandria*, Źródło: <https://www.newadvent.org/cathen/03445a.htm> [stan z 4.04.2023].

Depictions of Catherine of Alexandria in Initial Miniatures on the Pages of Liturgical Chant Books

Abstract

The analysis of the depictions of Saint Catherine of Alexandria is aimed at examining the choir books of the *Liturgy of the Hours* and potentially isolating artistic, historical and cultural connections in selected representations – miniatures and marginal decorations. The research was conducted through the lens of the hagiography of Saint Catherine in such a way as to capture scenes depicting crucial moments of her life and, above all, her martyrdom. This approach was meant to serve the primary purpose of the work, i.e. to present initial miniatures in liturgical chant books

depicting images and scenes from the life of Saint Catherine and to attempt to typologize them in accordance with the hagiographic narrative. The choice of the subject matter resulted from the approaching 1000th anniversary of the organised cult of Saint Catherine of Alexandria. The text begins with an introduction to the topic, followed by a brief outline of the history of the Saint's worship in major centres in Europe and the hagiography of the Martyr, as well as a presentation of the depictions of Catherine of Alexandria preserved in the art of the Christian world. The closing chapter, which is of fundamental importance to the topic, constitutes an analysis of a selection of depictions of the Virgin of Sinai. The material collected therein contains lavish artwork – 18 miniatures depicting the Saint; these images were subsequently divided into several thematic groups according to hagiographic accounts. Antiphonaries and breviaries, two main types of books comprising the *Liturgy of the Hours*, were used as the primary sources for the work, as they are where miniatures depicting the Saint or – more often – scenes from her hagiography are most commonly found.

Keywords: initial miniatures, liturgical chants, Saint Catherine of Alexandria, hagiography.